

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Науково-просвітницькі товариства в туристсько-екскурсійному русі в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

У пропонованій статті розглянуто діяльність громадських об'єднань у контексті популяризації учнівських екскурсій та розвитку шкільного туризму в українських землях, що входили до складу Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що основними чинниками, які спонукали наукові й науково-просвітницькі товариства долучитися до туристсько-екскурсійного руху були бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення, насамперед учнівську молодь, а також визнання екскурсій одним із прогресивних методів викладання та важливим фактором освітньо-виховного процесу. Зважаючи на це, у складі багатьох товариств було створено секції, комісії, бюро чи комітети, орієнтовані на розвиток екскурсійної справи.

У Наддніпрянській Україні значну роль у розвитку учнівського екскурсійного туризму відіграли Історико-філологічне товариство Харківського університету, Київське орнітологічне товариство ім. К.Ф. Кесслера, Новоросійське товариство природознавців, Миколаївське товариство аматорів природи. Вбачаючи свою місію в ознайомленні юного покоління з природою та історією рідного краю, його визначними пам'ятками, новинками технічного прогресу, вони взяли на себе функції щодо проведення тематичних екскурсій, сприяння учнівським туристсько-екскурсійним групам в огляді тих чи інших місцевостей, видання спеціалізованої літератури та методичних посібників тощо. Важливим напрямом діяльності окремих громадських об'єднань стала підготовка кваліфікованих туристичних кадрів, ознайомлення педагогічних працівників з екскурсійним методом та формування у них елементарних навичок проведення екскурсій.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, екскурсія, громадська організація, наукове товариство, курси, путівник.

Nadiia Savchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Department of Foreign Languages and Country Studies,

Faculty of Tourism, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Participation of civic organizations in the school trips development in Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century

This article deals with the activities of civic organizations in the context of popularizing schoolchildren excursions and school trips in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries. It was found that the main factors that motivate scientific and educational associations to join the tourist-excursion movement were the desire to share new knowledge with the public, to interest different segments of the population, especially youth and to recognize excursions as one of the progression methods of teaching and important factor in the educational process. Therefore, sections, commissions, bureaus or committees focused on the development of excursion activities were created in many associations.

The Historical and Philological Association of Kharkiv University, Kessler Kyiv Ornithological Society, Imperial Novorossiia University Society of Naturalists, Mykolaiv Nature-Study Society was played a significant role in the development of schoolchildren excursions in the Dnieper Ukraine. They saw their mission to familiarize the young generation with nature and local history, its sights, innovations and technological progress. Therefore, the societies conducted thematic excursions, helped schoolchildren's tourist-excursion groups in the review of the tourist places, published specialized and methodical literature, etc. An important activity of certain associations was the training of skilled tourism personnel, familiarization of pedagogical staff with the excursion method and the formation of elementary skills for conducting excursions.

Key words: *Ukraine, Russian Empire, school trip, excursion, civic organization, scientific organization, traineeship, guidebook.*

Швидкий розвиток науки у другій половині XIX – на початку XX ст. активізував громадське життя у цій сфері. У Російській імперії та тій частині українських земель, що входили до її складу, у той період з'явилося чимало різних наукових і науково-просвітницьких товариств, зокрема при університетах. Одним із напрямів їхньої діяльності стало здійснення дослідницьких екскурсій, які мали практичне призначення. За результатами таких подорожей члени товариств готували доповіді, наукові статті, складали довідники, збирали колекції для подальшого вивчення та формування музейних експозицій. Водночас у багатьох учених і викладачів виникло бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення, насамперед учнівську молодь. Найоптимальнішим методом такого залучення було визнано екскурсії. Зважаючи на це, у складі багатьох товариств було створено секції, комісії, бюро чи комітети, орієнтовані на розвиток екскурсійної справи.

У вітчизняній історичній науці діяльність об'єднань громадян у контексті становлення і розвитку туристсько-екскурсійної практики в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. донині залишається маловивченою. Окремі фрагментарні відомості можна знайти у працях Н. Колосовської, А. Коробченко, І. Левченко, присвячених

функціонуванню наукових, науково-просвітницьких та професійних товариств¹. Більш докладніше екскурсійну діяльність наукових організацій охарактеризували В. Федорченко, О. Костюкова, Т. Дьорова, М. Олексійко². Однак питання учнівських екскурсій у цих дослідженнях висвітлено лише побіжно. Його розв'язанню частково сприяв О. Наровлянський, розглянувши участь товариств у підготовці туристичних кадрів³.

Мета цієї розвідки полягає у з'ясуванні ролі громадських об'єднань у популяризації учнівських екскурсій та розвитку шкільного туризму в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

У 1892 р. в Історико-філологічному товаристві Харківського університету заснували Педагогічний відділ, одним із основних завдань якого була популяризація раціональних методів викладання, зокрема й екскурсійного. На його засіданнях неодноразово обговорювали питання щодо організації та проведення учнівських освітніх екскурсій. Обґрунтовуючи їх необхідність, секретар відділу мовознавець, викладач Харківської жіночої гімназії В. Харцієв зазначав, що середня школа в Російській імперії давала лише теоретичні знання, без формування навичок, необхідних для повсякденного життя і праці. Для учнів, котрі засвоювали доволі насичену навчальну

¹ Колосовська Н.Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрямки діяльності (1908–1917 роки) // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. Серія: Історія. 1999. Вип. 1, т. 4. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/1999/4-1-5.pdf>; Коробченко А.А. Зміст та основні напрями діяльності товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930 рр.) в контексті розвитку природознавства в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 345–351. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3885>; Левченко І.М. Природничі та медичні товариства на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: наукові, просвітницькі та світоглядні засади діяльності: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.07; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2018. 523 с.

² Федорченко В.К., Костюкова О.М., Дьорова Т.А., Олексійко М.М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. Київ, 2004. С. 16–24.

³ Наровлянський А.Д. Подготовка руководителей ученических экскурсий в Российской империи в 1900–1917 гг. // Вестник Академии детско-юношеского туризма и краеведения. 2017. № 4. С. 21–27. URL: http://raduga-press.ru/vestnik_madutk/archiv/4_2017.pdf

програму, навколишній світ залишався абстракцією, «сухою неживою схемою». З погляду педагога, виправити ситуацію покликані саме заміські прогулянки та віддалені подорожі, під час яких молодь мала б можливість бачити все те, про що говорять на заняттях і пишуть у книгах⁴.

Визнаючи екскурсії важливим фактором освіти й зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. вони офіційно не вважалися обов'язковою частиною навчально-виховного процесу в гімназіях та училищах, Педагогічний відділ взяв на себе місію організаційно-координаційного центру цієї справи у Харкові та Харківському навчальному окрузі. Було створено спеціальну комісію, яка вивчала досвід екскурсійної діяльності в інших навчальних округах, здійснювала моніторинг учнівських екскурсій, надсилала відповідні запити до навчальних закладів, заслуховувала звіти про подорожі, надавала керівників для екскурсій по місту, допомагала в їх проведенні тощо⁵.

Серед наукових об'єднань, що переймалися розвитком учнівської екскурсійної справи особливо виділялися природничі товариства, зокрема в Києві та Одесі. Основне своє покликання у цій сфері вони вбачали у підготовці кваліфікованих туристичних кадрів, ознайомленні педагогічних працівників з екскурсійним методом та формуванні у них елементарних навичок проведення екскурсій. Задля цього періодично організову-

вали відповідні курси, які, будучи нечисленними, викликали значне зацікавлення у викладацького та вчительського загалу.

Перші в Російській імперії курси підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій відбулися у Києві з 28 квітня до 15 травня 1915 р. з ініціативи Орнітологічного товариства ім. К.Ф. Кесслера (засноване 1909 р.). Вирішальним фактором для прийняття рішення про організацію курсів стало дострокове завершення навчального року у закладах початкової та середньої освіти у зв'язку з подіями Першої світової війни. Перед науково-педагогічною громадськістю Києва постало питання про забезпечення впродовж довгих літніх вакацій дозвілля учнівської молоді, що залишилася у місті (а це понад 20 тис. осіб). З погляду членів товариства, дієвим освітньо-відпочинковим засобом могли бути екскурсії на природу під керівництвом досвідчених провідників. Оскільки власних людських ресурсів для реалізації ідеї виявилось замало, вирішили навчити техніці ведення екскурсій зацікавлених у цій справі осіб, насамперед вчителів⁶.

Організаційне бюро у складі голови товариства В. Артоболевського*, членів Б. Домбровського і М. Шарлеманя** розробило навчальний план, запросило лекторів (серед яких було чимало викладачів Київського університету), склало кошторис курсів (див. табл. 1).

⁴ Докл. див.: *Харциев В.И.* Об организации ученических экскурсий // Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества / Под. ред. проф. Н.Ф. Сумцова. Харьков, 1897. Вып. 4. С. 23–26.

⁵ Там само. С. 28; Отчёт о деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества в 1987/98 академическом году // Труды Педагогического отдела... Харьков, 1899. Вып. 5. С. 1; *Мандебура О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ, 2011. С. 23.

⁶ Докл. див.: *Артоболевский В. М.* Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу // Курсы по подготовке руководителей для ведения экскурсий с детьми в природу, устроенные в Киеве с 28-го апреля по 15-ое мая 1915 г. Киевским Орнитологическим Обществом имени К. Ф. Кесслера. Сборник статей под общей ред. В. М. Артоболевского. Киев, 1915. С. VII–X.

* Артоболевський Володимир Михайлович (1874–1952) – зоолог, зоогеограф, популяризатор науки, громадський діяч. Професор (1924). Викладач природничих дисциплін у київських гімназіях (1902–1918). Викладач зоології, заступник директора Київського Фребелівського інституту (1908–1920). Викладач зоології, директор Зоологічного музею, завідувач кафедри зоології, декан біологічного факультету Київського університету (1918–1944). Професор, завідувач кафедри зоології Київського педагогічного інституту (1933–1938). Засновник і голова Київського орнітологічного товариства (1908–1918).

** Шарлемань Микола (Едуард) Васильович (1887–1970) – зоолог, природоохоронець, краєзнавець. Доктор біологічних наук (1937), професор (1938). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, один із фундаторів УАН. Учений секретар Київського орнітологічного товариства (1908–1917), консультант та організатор нового зоологічного саду в Києві (1911), засновник Дніпровської біологічної станції на Чорторії (1912). Засновник та директор заповідника «Конча-Заспа» (1924–1934). Із 1923 р. – дійсний член н.-д. кафедри зоології, пізніше – наук. співробітник, зав. відділу Інституту зоології ВУАН / АН УРСР. Член Всеукраїнського археологічного комітету, Всесоюзного геогр. т-ва АН СРСР. Один з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Таблиця 1

Кошторис курсів підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій, організованих Орнітологічним товариством ім. К.Ф. Кесслера у Києві з 28 квітня до 15 травня 1915 р.⁷

Приход			
	Руб.	Коп.	Сумма
Плата за слушание лекций и за участие в экскурсиях (342 билета)	1026	–	
Пособие от городской управы	500	–	
На покрытие дефицита из сумм О-ва позаимствовано	434	14	
Итого			1960,14
Расход			
	Руб.	Коп.	Сумма
Расходы по организации лекций:			
Лекторам	320	–	
За работу при проекционном фанаре	31	05	
Изготовление диапозитивов	24	80	
Доставка экрана в Педагогический музей	1	50	
Доставка к лекции живых растений	3	–	
Электрическая энергия в Педагогическом музее	45	–	
Служителям Педагогического музея	30	–	455,35
Расходы по организации экскурсий:			
Руководителям экскурсий	550	–	
Проводнику во время ботанических экскурсий	10	–	
Служителю при Зоологическом музее	2	–	
Сторожам Зоологического музея	1	20	563,20
Расходы по устройству выставки:			
Устроителю выставки	50	–	
Папоротники к терра-аквариуму	1	50	
Доставка терра-аквариума	1	50	
Мелкие расходы	6	–	59,0
Расходы по канцелярии «Курсов»:			
Заведующей канцелярией Курсов	50	–	
Чековые книжки, бумага, тушь, клей и пр.	2	30	52,30
Объявления в «Киевской мысли» и «Киевлянине»	–	–	29,16
Телеграммы	–	–	6,12
Служителям Фребелевского института	–	–	2,0
Мелкие расходы	–	–	6,22
Типографические расходы:			
За печатание входных билетов, плакатов и пр.	32	–	
Печатание Отчёта по курсам и приложения к отчёту	755	19	787,19
Итого	–	–	1960,14

⁷ Подано мовою оригіналу за : *Артоболевский В. М.* Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XL.

Програма включала як теоретичну (34 год.), такі практичну частини (див. табл. 2). Курсисти мали можливість прослухати лекції з ботаніки, зоології, геології та охорони природи, а також отримати необхідні навички на заняттях з екскурсійної техніки та улаштування ігор у подорожах і власне під час екскурсій.

Таблиця 2

**Навчальний план
курсів підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій, організованих
Київським орнітологічним товариством ім. К.Ф. Кесслера у 1915р.⁸**

Теоретична частина (аудиторні заняття)		
Викладач	Тема заняття	К-ть годин
Анохін О.К.	Ігри як елемент екскурсій на природу	2
Артоболевський В.М.	Природа як фактор виховання	2
Белінг Д.Є.	Життя прісних водойм	3
Воскресенський М.М.	Відомості з біології комах, що трапляються під час екскурсій в околицях Києва	3
Воскобойников М.М.	Принципи класифікації тварин	8
Заленський В.Р.	Будова й життя рослин	5
Казановський В.І.	Про ботанічні групи в околицях Києва	3
Казановський В.І.	Про метод визначення рослин	1
Кашенко М.Ф.	Про зближення дітей з природою	1
Талієв В.І.	Екскурсії й охорона природи	2
Тутковський П.А.	Історія Землі	2
Тутковський П.А.	Геологічне минуле Києва та його околиць	2
Практична частина (екскурсії)		
Керівник	Вид екскурсії	Екскурсійний об'єкт
Казановський В.І., Троїцький М.О.	ботанічна	Голосіївський ліс
Казановський В.І., Троїцький М.О.	ботанічна	Пуща-Водиця
Воскресенський М.М., Шарлемань М.В.	зоологічна	Пуща-Водиця
Белінг Д.Є., Шарлемань М.В.	зоологічна	Дача Бернера, Голосіївський ліс, Олексіївський (нині – Труханів) острів для вивчення тваринного світу прісних водойм
Шарлемань М.В.	зоологічна	Зоологічний сад Київського товариства любителів природи
Артоболевський В.М.	зоологічна	Зоологічний музей Київського університету
Тутковський П.А.	геологічна	Схили Царського (нині – Маріїнський) саду в Києві
Тутковський П.А.	геологічна	Урочище поблизу Кирилівської лікарні в Києві
Тутковський П.А.	геологічна	Межигір'я

⁸ Таблицю укладено за: *Артоболевский В.М.* Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XIV.

Окрім того, в приміщенні Педагогічного музею, де відбувалися курси, Орнітологічне товариство улаштувало виставку задля унаочнення програми курсів. Основне її призначення – ознайомити відвідувачів зі спеціалізованою літературою, ілюстративними матеріалами, екскурсійним спорядженням, приладдям для збору колекцій, а також з представниками місцевої флори і фауни як у вигляді чучел, так і живо (переважно земноводні і плазуни околиць Києва). Оскільки виставку готували в доволі стислі строки, експонати для неї змогли надати лише деякі із запрошених закладів, організацій і приватних осіб. Серед них були: професор Юр'ївського університету (нині Тартуський університет, Естонія) К. Сент-Ілер, редакція журналу «Школьные экскурсии и школьный музей» (Бендери), Київський Фребелівський інститут, Відділ землеробства Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Дніпровська біологічна станція Київського товариства любителів природи, Київське орнітологічне товариство, київський магазин навчальних посібників Василенка. У майбутньому організатори планували значно збільшити кількість експонентів та зробити такі екскурсійні виставки доступними для широких верств населення, де особливо бажаними відвідувачами були б учні закладів освіти усіх рівнів⁹.

Курси викликали справжній ажітаж. Після публікації оголошення у двох найпопулярніших місцевих газетах («Киевлянин» і «Киевская мысль») бажання потрапити на них виявили майже 400 осіб, навіть попри те, що участь була платною (3 руб.). Серед слухачів були учителі міських училищ, викладачі географії та природознавства середніх навчальних закладів, завідувачки дитячих садочків, студенти Київського університету, політехнічного й комерційного інститутів та інших закладів вищої освіти. За

віковим критерієм переважала молодь 24–26 років, а за статтю – жінки (70%)¹⁰. Курси так захопили учасників, що «ні свята, ні приїжджі знаменитості, котрі виступали тоді в театрах, не зменшували аудиторії»¹¹. Навіть після офіційного завершення курсів ще тиждень організатори продовжували здійснювати екскурсії з невеликими групами слухачів, котрі бажали докладніше з'ясувати окремі нюанси нової для них справи¹².

Суттєве значення для визначення ефективності та подальшого планування подібних заходів мало анкетування слухачів. Здійснене в останній день курсів, воно було недостатньо репрезентативним – лише 20% учасників заповнили та повернули анкети. Проте їхні відповіді на окремі пункти опитувальника були досить важливими для організаторів. Загалом схвально відгукуючись про курси, слухачі висловили низку побажань щодо їх поліпшення. Зокрема йшлося про доповнення навчальної програми новими лекціями з географії, астрономії, метеорології, фізики, хімії, а також збільшення кількості годин з методики проведення та гігієни екскурсій. У практичний блок вважали доцільним включення так званого демонстраційного заняття, на якому лектор-гід працював би з учнівською групою, а слухачі наочно вивчали екскурсійну техніку¹³.

За результатами курсів було опубліковано докладний звіт зі статтями та практичними рекомендаціями лекторів. У передмові до видання В. Артоболовський зазначив, що «досвід київських курсів засвідчив, яким поштовхом можуть слугувати вони для зближення міських обивателів з природою... Водночас, що ближчими до природи станемо ми, дорослі, тим успішнішою буде справа зближення з нею наших дітей»¹⁴. Зважаючи на відгуки слухачів та суспільний запит, Орнітологічне

⁹ Докл. див.: Лучник В. Виставка екскурсійного дела // Курси по подготовке руководителей... С. 52–56.

¹⁰ Артоболовский В.М. Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XVI–XIX.

¹¹ Там само. С. XX.

¹² Там само. С. XXIV–XXV.

¹³ Там само. С. XXVI–XXXIX.

¹⁴ Курси по подготовке руководителей... С. 6.

товариство ім. К.Ф. Кесслера планувало й у подальшому влаштовувати такі курси, готуючи керівників сезонних (весна, літо, осінь, зима) екскурсій¹⁵.

Успіх київських курсів спонукав до такої просвітницької діяльності й інші громадські організації, зокрема в Одесі. Наприкінці травня – на початку червня 1916 р. Новоросійське товариство природознавців з ініціативи його голови професора Г. Танфільєва улаштувало безкоштовне двотижневе навчання для 40 учителів середніх навчальних закладів Одеси. Безпосередньо організацією курсів займалася новостворена Педагогічна комісія товариства. На лекціях, які читали викладачі Новоросійського університету, слухачів ознайомили з особливостями клімату, степової флори, морської і прісноводної фауни південного регіону, з визначними місцями та пам'ятками, торгівлею і промисловістю Одеси, а також геологічною будовою її околиць. Практична частина складалася з огляду університетських музеїв (зоологічного та зоотомічного), географічного й агрономічного кабінетів, магнітно-метеорологічної обсерваторії, відвідування ботанічного саду, виготовлення препаратів для уроків зоології, рекомендацій щодо проведення з учнями польових вимірювань. У підсумку Педагогічна комісія вважала, що виконала своє завдання доволі успішно. Водночас вона зауважила й певні прогалини та хиби, обумовлені незначним підготовчим періодом. Так, унаслідок затримки з наданням дозволів, не вдалося здійснити всі заплановані екскурсії. Не відбулися й виставка літератури та анкетування учасників. Окрім того, частина викладачів гімназій ще була задіяна у навчальному процесі. Проте, комісія мала намір врахувати ці моменти у майбутньому і планувала поновити курси в середині серпня перед початком нового навчального року¹⁶.

Певну роль у розвитку учнівського екскурсійного руху відіграло Російське технічне

товариство. Його київське відділення періодично влаштовувало виробничі екскурсії для ознайомлення учнівської молоді з новинками технічного прогресу, функціонуванням фабрик та заводів¹⁷.

У провінційних містах, що не були університетськими центрами, екскурсії для учнів середніх і початкових навчальних закладів улаштовували громадські організації, котрі об'єднували не лише вчених, а й інших представників місцевої інтелігенції. У своїй діяльності вони зазвичай поєднували наукові дослідження з культурно-освітніми функціями. Наприклад, просвітницько-екскурсійний напрям активно розвивало Миколаївське товариство аматорів природи, створене в 1908 році. Одним із його завдань було поширення теоретичних і практичних знань із природознавства, зокрема й у формі красназничих екскурсій для всіх охочих. Причому мандрівки, що не потребували витрат, для членів товариства та учнівської молоді були безкоштовними, тоді як інші особи мали їх оплачувати. Під час подорожей екскурсанти ознайомилися з природою та історією Миколаївщини, збирали матеріали, необхідні для практичних занять та формування музейного фонду. Згодом, із розширенням структури товариства, у ньому з'явилися нові відділи, серед яких була й секція шкільного природознавства, яка також активно практикувала екскурсійний метод¹⁸.

З подальшим розвитком екскурсійної справи в Російській імперії на порядку денному постало питання про забезпечення відповідними посібниками – путівниками, каталогами та іншими довідниками. Частковому розв'язанню цієї проблеми сприяла видавнича діяльність громадських організацій та підпорядкованих їм закладів. Зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей, враховуючи побажання викладачів, опублікувало оновлений путівник по своєму музею, доповнивши його

¹⁵ Шарлеман Э. Курсы для подготовки руководителей естественно-историческими экскурсиями. Школьные экскурсии и школьный музей. 1915. № 4. С. 15.

¹⁶ Курсы по подготовке руководителей ученических экскурсий // Русский экскурсант. 1916. № 6. С. 49–50; Васильев П.Н. Курсы для подготовки руководителей экскурсиями // Школьные экскурсии и школьный музей. 1916. № 4/5. С. 39–41.

¹⁷ Федорченко В.К., Костюкова О.М., Дьорова Т.А., Олексійко М.М. Історія екскурсійної діяльності в Україні. С. 18.

¹⁸ Там само. С. 22–23.

коротким історичним оглядом тих місцевостей, звідки привезено експонати. Видання мало полегшити «улаштування шкільних екскурсій у музеї, які останнім часом почастишали»¹⁹.

Згадане вище Київське орнітологічне товариство випустило у світ спеціалізований ваде-мекум «Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий», укладений його ученим секретарем М. Шарлеманем²⁰. Певне уявлення про путівник можемо скласти з його перевидання українською мовою в 1921 р.²¹ Невеликий за обсягом провідник був присвячений флорі й фауні Києва та його околиць. У передмові автор зазначив, що книжка є трохи доповненим і виправленим варіантом видання, здійсненого російською мовою в 1916 р. Як і попередній, путівник характеризувався конспективністю та стислістю викладу. До уваги читача був короткий опис місцевостей із зазначенням рослин, тварин, птахів, комах, яких можна там побачити. Також указувалися зручні для збору екскурсантів місця й оптимальні шляхи мандрування. У самому місті пропонувалося оглянути сади – колишній Царський (нині – Миський) і Ботанічний. Окраїнні та замиські простори для відвідин умовно можна поділити на дві групи. До першої – лісові (лісисті) місцевості – увійшли Голосіївський і Хотівський ліси, Видубицький монастир, Преображенський і Феофаніївський скити, Кадетський гай, Зоологічний сад, Кирилівські та Вишгородські горби, Жуків і Труханів острови, Сирець, Пуща-Водиця, Межигір'я, Святошин, Боярка, Старосілля, Дарниця та деякі інші райони. Групу водних об'єктів склали: річка Почайна, струмок Щер-

бинчик, болото Імшане, Сапсаїв став, низка озер (Зміювате, Круте, Старик, Лукове, Біле, Рудня-Яблунівська, Рибні).

Маючи за мету формування у людей почуття любові до природи і життя, М. Шарлемань, при укладанні путівника, керувався не тільки науковою чи освітньою цінністю пропонованих локацій, а й їхньою естетичною привабливістю. «Чи треба говорити – писав він, – що на екскурсіях не мале значення має краса пейзажу. Нудний одноманітний пейзаж: безмежні поля, піски, однотиповий ліс – не можуть запасти в душу співучасникові екскурсії, і враження від такого пейзажу зостається сумне, безвідрадне. Що різноманітніший і мальовничіший пейзаж, то більше враження лишає він після себе, живіше й цікавіше відбувається екскурсія, приємніше потім на дозвіллі згадується про неї»²².

Отже, в освітніх прогулянках та подорожах науковці і педагоги вбачали ефективний засіб ознайомлення юного покоління з природою та історією рідного краю, його визначними пам'ятками, новинками технічного прогресу тощо. В умовах зростаючої популярності екскурсій у шкільному середовищі, відсутності інфраструктури, системності й чіткого державного регулювання цієї сфери, громадські організації, зокрема наукові й науково-просвітницькі товариства, взяли на себе функції щодо організації тематичних екскурсій (переважно природничого та історичного спрямування), сприяння учнівським туристсько-екскурсійним групам в огляді тих чи інших міст, видання спеціалізованої літератури та методичних посібників, а головне – підготовки відповідних кадрів.

References

Artobolevskii, V. M. (1915). Otchyot po kursam dlya podgotovki rukovoditelej e'kskursij s det'mi v prirodu. In V. M. Artobolevskii (Ed.), *Kursy po podgotovke rukovoditelej dlya vedeniya e'kskursij s det'mi v prirodu, ustroennye v Kieve s 28-go aprelya po 15-oe maya 1915 g. Kievskim Ornitologicheskim Obshhestvom imeni K. F. Kesslera* (pp. I–LX). Kiev. [in Russian].

Fedorchenko, V. K., Kostjukova, O. M., Dorova, T. A., & Oleksiiko, M. M. (2004). *Istoriia e'kskursijnoi diial'nosti v Ukraini: Navch. posibnyk*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].

Khartsiev, V. I. (1897). Ob organizacii uchenicheskikh e'kskursij (N. F. Sumtsov, Ed.). *Trudy Pedagogicheskogo otdela Khar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva*, (4), 21–40. [in Russian].

¹⁹ Русский экскурсант. 1916. № 6. С. 63.

²⁰ Шарлемань Н.В. Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. Киев: Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, 1916. 54 с.

²¹ Шарлемань М. По Киеву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. Київ, 1921. 48 с.: іл.

²² Там само. С. 4.

Kolosovska, N. D. (1999). Mykolaivs'ke tovarystvo amatoriv pryrody: orhanizatsiia ta napriamky diial'nosti (1908–1917 roky). *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly. Serii: Istorii*. (1 (4)). Retrieved from <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/1999/4-1-5.pdf> [in Ukrainian].

Korobchenko, A. A. (2015). Zmist ta osnovni napriamy diial'nosti tovarystva doslidnykiv pryrody pry Kharkivs'komu universyteti (1869–1930 rr.) v konteksti rozvytku pryrodoznavstva v Ukraini. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (43), 345–351. Retrieved from <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3885> [in Ukrainian].

Levchenko, I. M. (2018). *Pryrodnychi ta medychni tovarystva na terenakh Ukrainy v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.: naukovi, prosvitnyts'ki ta svitohliadni zasady diial'nosti* [Natural and medical societies on the territory of Ukraine in the second half of XIX th and early XX th centuries: scientific, educational and ideological principles of activity] (*Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

Luchnik, V. (1915). Vystavka e'kskursionnogo dela. In V. M. Artobolevskii (Ed.), *Kursy po podgotovke rukovoditelej dlia vedeniya e'kskursij s det'mi v*

pryrodu, ustroennye v Kieve s 28-go aprelya po 15-oe maya 1915 g. Kievskim Ornitologicheskim Obshhestvom imeni K. F. Kesslera (pp. 52–57). Kiev. [in Russian].

Mandebura, O. (2011). *Mykola Sumtsov i problemy sotsiokul'turnoi identychnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].

Narovlianskii, A. D. (2017). Podgotovka rukovoditelej uchenicheskikh e'kskursij v Rossijskoj imperii v 1900–1917 gg. *Vestnik Akademii detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya*, 4, 21–27. Retrieved from http://raduga-press.ru/vestnik_madutk/archiv/4_2017.pdf [in Russian].

Sharleman, E. (1915). Kursy dlia podgotovki rukovoditelej estestvenno-istoricheskimi e'kskursiyami. *Shkol'nye e'kskursii i shkol'nyj muzej*, 4, 13–15. Retrieved from <https://vivaldi.nlr.ru/pm000025948/view/#page=> [in Russian].

Sharleman, M. (1921). *Po Kyievu i joho okolytsiakh: Korot. providnyk dlia pryrodn. ekskursij*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vasilev, P. N. (1916). Kursy dlia podgotovki rukovoditelej e'kskursiyami. *Shkol'nye e'kskursii i shkol'nyj muzej*, 4/5, 39–41. Retrieved from <https://vivaldi.nlr.ru/pm000025955/view/#page=> [in Russian].